

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ.

Ե Ի

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Համբաւաւոր Պրոֆ. Լեման-Հաուպտի աշակերտներէն՝ Դր. Կուրտ Էքհարդի, տասնեակ տարի մը յառաջ «Լուկուլլոսի հայկական արշաւանքները» *«Die armenischen Feldzüge des Lukullus»*, (ի թերթին «Klio», Հտ. Թ, տետր 4, Հտ. Ժ, տետր 1 եւ 2. Լայպցիգ 1909—1910) անուն ի լոյս ընծայած լուրջ մէկ ուսումնասիրութիւնն առիթ ընծայեց մեզ ներկայ աշխատասիրութեանս:

Ուսումնասիրութեանս նիւթը կը կազմէ մեր անցեալի պատմութեան ամենափայլուն մէկ էջը. Տիգրան Բ.ի (95—54 Ն. ք. Բ.) թագաւորութեան օրով Հայաստանի քաղաքային ու զինուորական անցքերու պատմութիւնը, ըստ յոյն եւ հռոմայեցի պատմագրաց: Եւ ինչպէս գործիս ընթացքէն պիտի տեսնուի, Դր. Էքհարդ՝ Տիգրանի անձին ու անոր մղած պատերազմներուն մասին խօսող բոլոր աղբիւրները մի առ մի ուսումնասիրած, ու զանոնք յօրինուածական ամբողջութեան մը վերածելով, կազմած է՝ զուտ արտաքին աղբիւրներով, հայ-հռոմէական պատմութեան մէջ այնչափ համբաւաւոր եղող պատերազմներուն կատարեալ, մանրակրկիտ ու քննական մէկ պատմութիւնը, ռազմագիտական-զինուորական ու տեղագրական-երկրագրական մանրամասնութիւններով:

Տիգրան Բ., իւր աշխարհակալութիւններովն ու իւր զինուորական ուժովը, ժամանակակից թագաւորներուն նշանաւորագոյնը համարուած էր: Անոր քառասնամեայ թագաւորութեան միջոցին Հայաստանի ներքին քաղաքականութեան մասին չու-

նինք, դժբախտաբար, ստոյգ տուեալներ, ժամանակակից տոհմային աղբիւրներու չգոյութեան պատճառով: Մեր տոհմային աւանդութիւնը այս «Մեծագոր արքայ»ի (Գիկ.) ժամանակին ու հայ անցեալի այս ամենափայլուն էջին վրայէն վարկադարագի անցած է, եւ զրեթէ ոչինչ աւանդած մեզի, քացի չոր ու ցամաք «Մեծ» ու «Արքայից արքայ» մակդիրներէ: Եւ սակայն իրաւամբ կրնանք կոչել Տիգրանայ իշխանութեան ժամանակը իւր աննման փառաւորութեանը հետ-թէեւ կարճ ժամանակ միայն-հայ ազգին անձնաւորութեան ժամանակը եւ բարձրակէտը Հայաստանի ազգային զարգացման: «Տիգրանէ ասդին պէտք ենք փնտոել Հայ ազգ. Տիգրանէ անդին հայը սաղմ՝ է անկերպարան. Տիգրանի օրով հայը կը ծնանի, ի չափ կը հասնի ու կը ծերանայ միանգամայն» (Քնն. Պոմ.՝ չյց. Բ., 129):

Տիգրան Բ.ի արտաքին քաղաքականութեան մասին մեր գիտցած բոլոր ծանօթութիւնները գրեթէ առաւել կամ նուազ ժամանակակից յոյն ու լատին աղբիւրներէ են, որոնց միջոցով կրնանք հակակշռել տոհմային քրիստոնեայ պատմագրաց անվստահելի աւանդութիւնները:

Դր. Էքհարդ, որ անձանօթ է հայ լեզուի, իր այս ընդարձակ ուսումնասիրութեան համար ոչ միայն յոյն ու լատին հին աղբիւրներն աչքի առջեւ ունեցած է, այլ նաեւ սոյն նիւթը շօշափող պատմական, աշխարհագրական, ուղեգրական եւն. նորագոյն գրականութեան հետեւած է քայլ առ քայլ:

Ներկայ ուսումնասիրութեանս քննադիրը կը քաղկանայ 99 մեծադիր էջերէ: Սոյն էջերու մէջ խոսացուցած է քազմահմուտ հեղինակը ոչ միայն հայ-հռոմէական այս պատերազմներուն լիակատար պատմութիւնը՝ անթերի քննութեամբ ու ռազմական դէպքերու մանրամասն նկարագրութեամբ, այլ եւ համոզիչ փաստերով

ապացուցած եւ ճշգրիտ նշանակած է հնա-
խոյզ պատմագէտներու միջեւ երկարամիայ
վէճերու առարկայ եղող Տիգրանակերտ
քաղաքին իսկական դիրքն ու տեղը, եւ
այն կէտը՝ ուսկէ անցած էին Լուկուլլոսի
հոռմէական լեզէոնները՝ Տիգրանակերտը
գրաւելու համար:

Պրոֆ. Լեման-Հաուպտ, որ Տիգրիսի
անցքի տեղոյն մասին նախապէս հակա-
ռակ կարծեաց թեր էր, հեղինակիս ան-
հերքելի փաստերէն յաղթահարած՝ «*Ես
ալ այժմ կը յարիմ*», կը գրէ (տ. *Armenien
einst und jetzt*, I. Bd., 516) «կարծեաց իմ՝
աշակերտիս՝ Կուրտ Էքհարդի, որ Լուկուլ-
լոսի հայկական արշաւանքներուն վրայ
գրած իւր ուսումնասիրութեանը մէջ բոլոր
դրդապատճառները նկատի առնելով, պեր-
ծօրէն կ'ապացուցանէ», ու կը մատնանշէ
Տիգրիսի անցքին ճշգրիտ տեղագրութիւնը:

Այս վկայութիւնն ինքնին, իր իսկ ու-
սուցչին բերնէն, պերճախօս ապացոյց մըն
է արդէն, զիտնական աշխարհի առջեւ
հեղինակիս ուսումնասիրութեան գտած
բարձր գնահատութեան, որ գրաւական
մըն է ինքնին հեղինակիս անձին, ու անոր
այս՝ մեր ազգային պատմութեան համար
անգնահատելի զործին ունեցած ներքին
արժէքին:

ԱՂԵՒԻՐՆԵՐ

Ա. ԱՄՓՈՓ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

- Th. Reinach: Mithradates Eupator König von Pontos.
Übersetzt von A. Goetz, Leipzig 1895.
Th. Mommsen: Römische Geschichte, Band II und III.
Berlin 1903/4.
B. Niese: Grundriss der römischen Geschichte. Mün-
chen 1906.
C. Neumann: Geschichte Roms während des Verfalles
der Republik, Band II. Breslau 1884.
Drumann: Geschichte Roms, bearbeitet von
P. Groebe, Band IV. Berlin 1899ff.
E. Schürer: Geschichte des jüdischen Volkes im Zeit-
alter Jesu Christi, Band I. Leipzig 1890.
Ed. Meier: Geschichte des Königreiches Pontos. Leip-
zig 1879.
Fr. Hommel: Geschichte des alten Morgenlandes.
Leipzig 1904.

Բ. ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ:

ա) Հոռմէական քանակային:

Marquardt: Römische Staatsverwaltung, Band II.
Leipzig 1884.

բ) Հափագիտականը:

- Fr. Hultsch: Griechische und römische Metrologie.
Berlin 1882.
C. F. Lehmann-Haupt: Das altbabylonische Mass-
und Gewichtssystem als Grundlage der antiken
Gewichts-, Münz- und Masssysteme. Stockholm 1889.
(Vortrag vom VIII. internationalen Orientalisten-
Kongress.)

գ) Ուղեգրականը, Աշխարհագրականը եւն:

- H. B. Lynch: Armenia. London 1901.
H. v. Moltke: Briefe über Zustände und Begeben-
heiten in der Türkei. Berlin 1841.
L. E. Brovski: Der obere Tigris, Globus 53. Braun-
schweig 1888.
Ritter: Erdkunde, Band IX und X.
K. Koch: Die kaukasischen Länder und Armenien nach
Reiseschilderungen. Leipzig 1855.
F. Kaulen: Assyrien und Babylonien. Freiburg 1891.
C. F. Lehmann-Haupt: *Ստեղծագործութեան
հական արշաւանքն ի Հայս, ի թերթս* Verh. d. Berl.
anthrop. Ges. 1899, էջ 586—614. Mitteilungen der
Hamburger geographischen Gesellschaft XVI, 1900
և Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgen-
landes XIV. Wien 1900.
W. Belck: Aus den Berichten über die armenische
Expedition, Zeitschrift für Ethnologie, 31, S. 236ff.
Berlin 1899 և Der Weg Xenophons auf seinem
Rückzuge bis in die Ebene von Alaschert. Verh.
d. Berl. anthrop. Ges., S. 661ff.
H. Karbe: Der Marsch der Zehntausend vom Zapates
zum Phasis-Araxes, Progr. d. Königsstädt. Gym-
nasiums zu Berlin 1898.

դ) Տիգրանակերտի դիրքի մասին:

- H. Kiepert: Monatsberichte der Akademie d. Wissen-
schaften zu Berlin 1873.
H. Kiepert und Th. Mommsen: Hermes IX. Ber-
lin 1875.
Sachau: Abhandl. d. kgl. Akademie d. Wissenschaften
zu Berlin 1880.
C. F. Lehmann-Haupt: 1. Über Tigranokerta.
Verhandlungen der 46. Versammlung deutscher
Philologen und Schulmänner. Leipzig 1902. 2. Ver-
handlungen der Berliner anthropologischen Gesell-
schaft 1899, S. 600ff. և 3. Klio. Beiträge zur alt.
Gesch. 1908, Heft 3 u. 4: Eine griechische Inschrift
aus der Spätzeit Tigranokertas.
W. Belck: Zeitschrift für Ethnologie 31, 1899, S. 263ff.

ե) Հարսիսագրականը:

- Heinrich Kiepert: Atlas antiquus, Tabelle IV.
Berlin 12. Auflage և Nouvelle carte générale des
provinces asiatiques de l'empire Ottoman. Berlin 1884.
6 Blätter 1:1,500,000.
H. B. F. Lynch: Armenia. London 1901.
Heinrich Kiepert: Zum Aufsatz von Sachau. 1889.
Richard Kiepert: Karte von Kleinasien. 24 Blätter
1:400,000. Berlin 1902—1906, *մզկ կարեւորներն են
Մալաթիա եւ Գիարսեկեր:*

Ն Ե Ր Ա Ժ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տիեզերական պետութեան համար հռոմայեցի ժողովուրդեան մղած բազմաթիւ պատերազմներու մէջէն նշանաւոր եղած էին Պոնտոսի թագաւոր՝ Միհրդատ Զ. Եւպատորի դէմ մղած երեք պատերազմները:

Եթէ Հռոմայեցիք չյաջողեցան այս պատերազմներն եւս, որ ոչինչ ընդհատութեամբ 25 տարիէ աւելի տեւեցին, մէկ հարուածով վերջացընել, պատճառն ոչ այնչափ անոնց այսքան երկար տեւողութիւնն էր եղած, որչափ նախ՝ յամառ դիմադրութիւնն ու աննկուն ոգին ասիացի բռնապետին, որ շարունակ ու նորանոր գունդեր կազմելով հռոմէական լեգէոններու դէմ կը զըկէր, եւ երկրորդ՝ Հռոմի մէջ ծագած յեղափոխութիւնն ու խառնակութիւնը, որ կը զուգահեռէր միհրդատեան պատերազմներուն:

Պոնտոսի թագաւորն արդէն անգամ մը զգացած էր հռոմէական զէնքերուն գերակշռութիւնը, երբ Սիլա՝ պոնտացի զօրախումբերը մի առ մի պարտութեան մատնելէ ետքը, զինքն ալ ստիպած էր Գարգանոսի խաղաղութեան դաշինքը կոծելու: Այսու հանգերձ Միհրդատի անհանդարտ ոգին, որ չէր գիտեր վհատիլ, շարունակ նորանոր ծրագիրներ կը յօրինէր, թէ ինչ կերպ կրնար վրէժ լուծել իւր մոլեգին թշնամիներէն: Կնքուած խաղաղութեան ժամանակամիջոցն իրեն առիթ ընծայեց նոր պատերազմի մը պատրաստութեան ու սպառազինման: Երբ ինքզինքը բաւական զօրաւոր զգաց թշնամւոյն հետ չափուելու, իսկոյն վերսկսաւ 74ի որոշիչ եւ իւր վերջին պատերազմը:

Զարմանալի է թէ ինչպէս կրցեր էր այս ասիացի, համեմատաբար փոքր թագաւորը այսչափ երկար դիմադրել հզօր Հռոմայ կիրթ ու վարժ բանակներուն, իւր անվարժ ու անկարգ հրոսներով: Ասոր մեկնութիւնը սակայն պարզ է, եթէ նկատի առնունք քաղաքային կռիւններով պառակտած հռոմէական հասարակապետութեան այն շրջանը, եւ այն յուզումնալից ու խառնակ կացութիւնը որ կը տիրէր նոյն ատենները աշխարհիս հզօրագոյն քաղաքին մէջ:

Այս պատերազմին այսչափ երկար տեւելուն ոչ սակաւ նպաստեցին նաեւ կուսակցական նախանձընդդէմ՝ ատելութիւնները, որով ծերակոյտը թող չտուաւ հռոմէական բանակին քաջ հրամանատարին իւր տարած յաղթութեանց պտուղը վայելել, այլ պաշտօնանկ ընելով զինք, տեղը անատակ մէկը հրամանատար կարգեց:

Հռոմ խաղաղելէ եւ Պոմպէոս լիազօր իշխանութեամբ ընդհանուր հրամանատար կարգուելէ ետքը միայն կարելի եղաւ հասարակապետութեան այս ահաւոր ու ոխերիմ թշնամին զսպել: Սակայն մինչեւ հոն՝ տակաւին պէտք էր կատարել ու արիւնահեղ պատերազմներ մղել:

Պատերազմին առաջին կիսուն յանձնուեցաւ հրամանատարութիւնը ազնուատոհմ Լիկինոս Լուկուլլոսի, որ արդէն յառաջագոյն, Սիլայի ներքեւ, մեծ յաջողութեամբ մասնակցած էր Պոնտոսի թագաւորին դէմ մղուած պատերազմներուն: Լուկուլլոս թշնամւոյն դիրքերը մի առ մի գրաւելէ, ու Կարիարայի ճակատը շահելէ յետոյ, ստիպեց Պիհրդատ իւր հայրենի ժառանգութիւնները թողուլ եւ իւր փեսային՝ Տիգրանի, Հայոց արքային քով ապաստանիլ: 72 թուին վերջերն էր, երբ երկրակորոյս թագաւորը մի միայն 2000 հեծեալներու ուղեկցութեամբ մտաւ Հայաստանի հողը՝ Տալաուրա սահմանաբերդին քովէն անցնելով:¹ Միհրդատ կը յուսար թէ իւր փեսան պիտի փութար օգնել իրեն զէնքով ու զօրքով, իւր պետութեան պաշարուած քաղաքները, որոնք դեռ յամառութեամբ իրենք զիրենք Հռոմայեցւոց դէմ կը պաշտպանէին, ազատելու, եւ կամ գոնէ Տիգրան ինքնին իւր հայագունդ զօրաց գլուխն անցած Լուկուլլոսի վրայ պիտի ուզէր քաշել: Միհրդատի յոյսն ի դերեւ ելած էր: Սէգ հայր բնաւ ամենեւին չհետաքրքրուեցաւ իւր ծերունի աներոջ վիճակով, ոչ իւր քովը հիւրասիրեց զայն եւ ոչ միսիթարական կամ քաջալերիչ խօսք մը խօսեցաւ անոր: Մերժեցնոյն իսկ անոր առկնդրութիւն շնորհելը,² եւ ցոյց տուաւ անոր իւր պետութեան մէկ հեռաւոր անկիւնը՝ Ճախճախուտ, հետեւաբար խիստ վատաւոր թեղ մը, իբր բնակավայր³: Թէեւ կապեց Միհրդատի արքայազնայել ոռճիկ մը⁴, սակայն ինչ էր այս ամէնը, եթէ ոչ կալանաւորութիւն մը պատուաւոր:

Տիգրան, որ գիտնալու էր Հռոմի հետ վաղ թէ անագան պատերազմի մը բռնուելու անհրաժեշտ հարկը, պէտք չէր անսալ իւր նեն-

¹ Plutarch, Luc. c. 19 եւ Appian, bell. Mithr. c. 82. Սահմանաբերդիս անունն յիշատակութիւնը Պլուտարքոսէ է. տեղւոյն դիրքն անհնար է ճշդել: Ռայնախ, էջ 414, զայն եւրոպ. գաղի մօտ կը համարի Նիկսարէ (Կաբրա) Սըվազ (Սեբաստիա) երկարող պողոտային վրայ: Այս եւրոպ. գաղը սակայն, ինչպէս տեսնենք յայտնի է, լեռնաշղթայ մըն է լոկ եւ ոչ թէ բնակավայր: Հմմտ. նաեւ H. Kiepertի բարեւեր:

² Memnon, c. 48.

³ Plut., Luc. c. 22.

⁴ App., Mithr. c. 82.

գամիտ խորհրդատուներուն, որոնք զինքը շարունակ իւր աներոջ դէմ կը գրգռէին. նա պէտք էր պատեհ առիթը յօգուտ գործածելով՝ անյապաղ օգնութեան փութալ Միհրդատի, իւր ամբողջ ուժովն ու զօրութեամբը: Հոս է ահա Տիգրանի մեծագոյն սխալը՝ արդիւնք իւր կարճամիտ ու կարճատես ամբարտաւանութեան: Իրօք ալ յարմարագոյն վայրկեանն էր Հռոմայեցեաց վրայ գրոհ տալու, քանի ի սկզբան անհոգ ու անտարբեր էր եղած հայ զէնքին բախտը պոնտականին միացնելու:

Հռոմէական լեգէոնները շարունակական ճակատամարտներէ ի սպառ պարտասած՝ ստիպողբար պէտք ունէին դադարի, որպէս զի պոնտական պետութեան շերակէա, Սինոբէ, Ափսոս, Եւպատորիա եւ Ամաստրիս գլխաւոր ամրոցները գրաւել կարենային: Սոյն այս դիրքերու մէջ ամրացած երկու թագաւորները, անշուշտ պիտի կարենային ոչինչ աշխատութեամբ, Պոնտոսը վերագրաւել, եւ Հռոմայեցեաց ծանր հարուածներ տալ: Սակայն փոխանակ ասոր, Տիգրան հայ մարտընտիր զօրաց գլուխն անցած՝ արշաւեց դէպի Ասորիք ու Փիւնիկէ, որպէս զի հարաւէն Հայաստանի սահմաններն աւելի եւս ընդարձակէ¹:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

ԿԱՐՍՏԱՐԱԿԱՆՔ ՀԱՅ ԱՐԹԱԿՈՒՆԵԱՅ ՏԱԿ

ա. Արշաւիր Ա.:

Առաջին կամսարականները, որոնք Հայաստանի մէջ իրենց նոր հայրենիքը գտան, միջուկեան մէջ թաղուած կը մնան: Խորենացոյ Պետրոզմատը տեսանք վերը: Խոր. Բ, ձէ կամսարանուան ժողովրդական ստուգաբանութեան արդիւնք է: Սա է որ Տրդատ Մեծի օրով «խաղացեալ ամենայն ընտանեօք իւրովք եւ աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով» (ձէ): Թէեւ Տրդատ առանց դժուարութեան անոր մուտ կը շնորհէ

¹ Plut., Luc. c. 21.

խկոյն, բայց մկրտութենէ ետք միայն կը նուիրէ հողեր. «Յայնմ ժամու եւ ազգային նոցա կամսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն Մեծին Գրիգորի, արքայի ընդունելով ի ջրոյն տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշեսի, որ այժմ ասի Գրասխանակերտ, եւ զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում եւ մտերիմ հարազատի»: Զամչեան, Ա. 416, Հայաստան գաղթը կը դնէ 321ին, իսկ մկրտութիւնը 325ին (հմտ. նաեւ Ալիշան, Շիր. 3): Կամսարի մահուան պարագան — «այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեօթն աւուրս յետ մկրտութեանն վախճանի», Բ, Դ — մանրամասնութիւն մըն է, որ կասկածի քող կը ձգէ ամբողջ պատմութեան վրայ: Սաչափս իբր ստոյգ կարելի է ընդունիլ, որ կամսարականներն ալ, որոնք մէկ դարէ ի վեր հաստատուած էին Հայաստանի մէջ, ընդգրկեցին քրիստոնէութիւնը: Արդեօք Խորենացի տոհմային ընդարձակ աղբիւրներէ կը քաղէր այս դրուագները: Շատ հաւանական կը համարեմ, որ երբ նա կը կարդար Ագաթանգեղոսի մէջ (832), թէ Գրիգոր յայն Եփրատի կը մկրտէր «զմեծամեծս ամենայն», այս հաւաքական բացատրութեան մէջ կ'ընդնշմարէր նաեւ կամսարական մեծամեծները, եւ թոյլ կու տար ինք իրեն՝ թանձրացնել ու մասնաւորել իւրովի պատմաստեղծելով:

Կամսարականները անկեղծօրէն կ'ընդունէին քրիստոնէական կրօնը, եւ կը մնային անոր փարած մինչեւ վերջը: Անոնց կրօնական համոզումը ուրացեալներով երբեք չէ երերուած:

Տոհմի վաւերական յիշատակութիւնը կը սկսի Արշաւիր կամսարականով: Նա ծանօթ է թէ՛ Բուզանդի եւ թէ՛ Խորենացոյ: Որքան գիտեմ, ոչ որ չէ տարակուսած, որ Բուզ. Գ, Ժա, ԺԳ, Խա, Դ, Դ, եւ Խոր. Բ, Դ, Գ, Ժ, լա, կը հային միեւնոյն Արշաւրին: Սակայն երկու պատմագիրներն իրարու համերաշխ չեն ընթանար: Խորենացի զգալի կերպով կը խորշի Բուզանդայ Արշաւիրը ներկայացնելէ:

Արշաւիր՝ կամսարի երէց որդին է — «զգլուխ որդոցն կամսարայ», Խոր. Բ, Դ —: Հօր անանկալ մահը զինքը կը կոչէ տոհմի գլուխն անցնելու եւ աշխատելու թէ՛ իր ցեղին եւ թէ՛ հողին բարգաւաճման: Տրդատ Գ, արքայական եւ ազգակցական սէր կը տածէ հայրազուրկ Արշաւրի հանդէպ եւ կ'ամրացնէ անոր տանուտէրութիւնը: Զամչեան, Ա. 416, կը պատմէ, որ Տրդատ «իբր որդեգիր արարեալ» խնամէ զայն: Արդեօք այդպէս պէտք է հասկնալ